

De Waddenzee, een gigantisch wereldnatuurerfgoed-park

Jos Bosman

De Waddenzee is een reusachtig getijdengebied met zandplaten, slikvlakten, prielen en kwelders. Een tot dertig kilometer brede zone valt tweemaal per etmaal grotendeels droog. Waarbij de grijze kleur van de modder domineert als indruk, en letterlijk een belevenis van grote schaal en leegte kleurt. Een extreme ervaring, met een grote aantrekkingskracht op wadlopers en vogel-sporters. Al geruime tijd voordat in 2009 het Nederlandse en het Duitse deel van de Waddenzee samen op de lijst van het Werelderfgoed terecht kwam, heeft Duitsland in fasen zijn gebied tot de status van nationaal park verheven (1985, 1986, 1990). Denemarken deed hetzelfde in 2010. Maar Nederland heeft tot dusver het idee van een XL parkbeleving niet omarmd. Dit essay plaatst daar wat kanttekeningen bij en opent een perspectief voor een mogelijke aansluiting, zonder daarbij de vorm van de toeristische infrastructuur in de buurlanden te willen aanbevelen. Een eigenzinnig Nederlands concept voor een meer bewuste vorm van toegankelijkheid van de Waddenzee zou, zowel vanuit een lokaal als een internationaal perspectief, alsnog het XL parkconcept kunnen ondersteunen.

De Waddenzee is een trilateraal beheerd gebied, en vormt om die reden een bijzondere uitzondering in het rijtje van de - tot dusver negen - 'objecten' van het Werelderfgoed van Nederland.¹ Het natuurmonument wordt in het bijzonder vanuit een platform in Wilhelmshaven wereldwijd onder de aandacht

Hilgenriedersiel, grijze Waddenstemming tussen het eiland Norderney en de vastelandskust van Ostfriesland (Gandell, Panoramio)

gebracht: het Wadden Sea Forum en het Common Wadden Sea Secretariat promoten het idee om de Waddenzee als een gigantisch Noord Europees natuurpark te beleven, vanaf de eilanden en de vastelandskust.² De ontbrekende schakel in dit concept vormt de Nederlandse vastelandskust. In Nederland is namelijk de toegang tot het buitendijkse gebied formeel verboden, terwijl het in Duitsland volop door toeristen op opgespoten strandjes en natuurliefhebbers in de kwelders in gebruik is. Tegenover de geoliede Duitse waddentoeristenindustrie staat de Nederlandse terughoudendheid om er 'reclame' voor te willen maken. En achter dit verschil schuilt een cultuurhistorische dimensie, waar in dit essay verder op wordt ingegaan. Niet de 'strijd tegen het water' is hier de premisse voor de erfgoedlegitimatie, zoals in Schokland en omgeving, maar juist een bezinning op de manier waarop de machinerie van bedijken en inpolderen zich ten opzichte van de natuur heeft gedragen. Want 'bijna was de Waddenzee er niet geweest'.³

De Nederlandse bemoeienis met de Waddenzee was er jarenlang op gericht om deze grootschalig te bedwingen en voor een groot deel, of zelfs geheel droog te leggen.⁴ Aan de Duitse zijde wordt tot op de dag van vandaag de Hallig, de terp met een groep gebouwen, die als een onbedijkt eiland in het getijdengebied ligt, als overlevingsstrategie vereerd. Halligen bestaan en functioneren nog steeds in een Duits onderdeel van de Waddenzee, en vormen er zelfs de hoofdattractie voor toeristen, terwijl in Nederland de terpen alleen nog maar op het drooggelegde land voorkomen.⁵ Het verschil van instelling ten aanzien van de Waddenzee nam in de momenten van dialoog tussen de Nederlandse en Duitse cultuur de vorm aan van een rolpatroon. Nederlandse ingenieurs leverden vanaf de zeventiende eeuw de kennis om rationeel een zeedijk en polders aan te leggen. Duitse kunstenaars, schrijvers en musici droegen vanaf de negentiende eeuw een poëzie van de natuurbeleving aan, inclusief hun aandacht voor de onberekenbare kanten van de natuur – de onstuimigheid, willekeur, ja ook wildernis – waar de mens soms nauwelijks grip op leek te kunnen hebben.⁶ De tegenstelling tussen analytisch rekenen en ingrijpen enerzijds, en de steeds weer opnieuw als onberekenbaar zich manifesterende dynamische natuur anderzijds, is een boeiend gegeven, waar de post-Romantiek aan het einde van de negentiende eeuw dankbaar gebruik van heeft gemaakt. Daarmee kon een motief in de beleving van de door mensenhanden vormgegeven overlevingsstrategieën nabij de

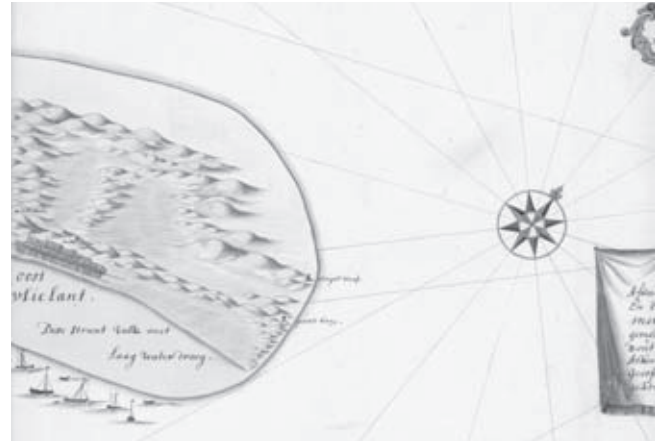

De punt van Texel en Den Helder, en het getijdengebied duidelijk zichtbaar in beeld (NASA, 2007)

Waddenzeekust onder woorden worden gebracht, zowel vooruitkijkend naar de toekomst als terugkijkend naar het verleden.⁷

De geschiedenis van het gebied

De oorspronkelijke identiteit van het Nederlandse gebied langs de Waddenzee is direct verwant met dat van de overgebleven Halligen in Duitsland. Al sinds ongeveer 400 v. Chr. woonden mensen op terpen op de hoge kwelderwallen, tussen het Vlie (destijds een brede stroom naar een binnenzee, waarvan de monding zich tussen het huidige Vlieland en Terschelling bevond) en de Eems. De Noordelijke rand van het latere Nederland was oorspronkelijk een getijdenlandschap. In de Romeinse tijd was Noordwest Friesland en het toenmalige kuststrookgebied van Noordoost Friesland en Groningen, één groot kweldergebied en dichtbevolkt.⁸ Boven de grens van het Romeinse rijk, die langs de Rijn naar de Noordzee liep en waar de Romeinen hun soldatenkampen en steden hadden aangelegd, en het bewoonde getijdenlandschap langs de Waddenzee was het overige gebied binnen de contour van het huidige Nederland erg dun bevolkt. In de Middeleeuwen werd het Noordelijke gebied gekerstend en maakten de steden Stavoren, Bolsward en Groningen deel uit van het Duitse Hanzeverbond.⁹ Dat betekende georganiseerde handel, en aan de Waddenzeekust was dat handel via de zee. In het huidige Duitse gebied lagen de Hanzesteden aan de Waddenzee in verhouding tot de genoemde Nederlandse steden wat verder af van de kust, maar wel precies op de grens van het kleigebied dat vandaag de dag Waddenland genoemd wordt. Dat waren Bremen, Stade, Buxtehude en Hamburg. De late Middeleeuwen is de periode dat er stormvloedden plaatsvonden die forse zee-inbraken veroorzaakten, waarbij de voormalige Nederlandse

Oost-Vlieland door Jan Dirksz. Zoutman, 1676 (Atlas der Nederlanden, V:12)

binnenzee getransformeerd werd tot een reusachtige zeearm, de Zuiderzee. Tevens werden de Lauwerszee, de Dollard en het Jadebusen gevormd (de Dollard was toen een stuk groter dan tegenwoordig). Daarna kreeg de noordelijke kust een ander karakter door de Reformatie. De in 1544 protestant geworden stad Emden speelde in de Tachtigjarige Oorlog, vanaf 1568, een belangrijke rol als vluchtelingenoord voor protestantse Nederlanders. In Bremen en Hamburg was de Reformatie wat eerder dan in Emden ingevoerd, namelijk in 1522 en 1529. Tegen het einde van de zestiende eeuw zorgden nieuwe machtsverhoudingen in Europa voor het einde van de Hanze. De macht van de Duitse burgerij en haar internationale netwerk raakte versplinterd. Langs de Waddenzeekust namen de Hollanders en de Denen die positie over, en drukten een stempel op de stedelijke cultuur. Denemarken richtte in het midden van de zeventiende eeuw in Hamburg-Altona een haven in, waar tot 1864 gebruik van werd gemaakt. Amsterdam werd in de zeventiende eeuw de belangrijkste havenstad van de Republiek, waarvan de toegang via de Waddenzee en de Zuiderzee liep.

Een specifieke Nederlandse invloed langs de Waddenzee is minder bekend en zou later als inspiratiebron dienen voor een boek van Theodor Storm over de vernieuwing van de Waddendijk in de achttiende eeuw. Aan het begin van zeventiende eeuw vluchtten de remonstranten, die zich openlijk afkeerden van het calvinisme, uit de Republiek en dat resulteerde nabij de Waddenkust in twee nieuw gestichte steden, namelijk Glückstadt aan de Elbe boven Hamburg en Friedrichstadt aan de Eider. De overweging om de Nederlanders gastvrijheid aan te bieden was het belang dat de gastgever had in hun talent voor de handel en hun kennis van inpolderen en het bouwen van dijken. De herinnering aan deze Nederlandse invloed vormt een verhaallijn in Storms novelle *Der Schimmelreiter* (1888), waarin de carrière wordt beschreven van een boerenjongen die in de achttiende eeuw tot dijkgraaf wist op te klimmen. De basis voor die carrière vormde zijn zelfstudie van een Nederlandstalig wiskundeboek waardoor de jongen in staat was de optimale vorm van een dijk te berekenen, gebaseerd op de empirische proeven met schaalmodellen, die hij zelf bouwde. De lokale Duitse bevolking was niet overtuigd door

zijn kennis. Enkelen van hen saboteerden de nieuwe dijk die de jonge dijkgraaf liet bouwen, en die tengevolge bij de eerste storm doorbrak. Dat noodlot verzette de dijkgraaf in wanhoop, die hem en zijn schimmel samen met zijn dijk letterlijk in de zee deden ondergaan. In de verhalen van de lokale bevolking verscheen de witte schimmel met een spookrijder, zodra er in latere tijden opnieuw een storm dreigde, zo verhaalt Theodor Storm.¹⁰ In de lijn van de door Storm getypeerde rationele houding en aanpak is de twintigste-eeuwse Nederlandse Deltadijk een hoogtepunt te noemen. De meest typische karakteristiek van de begrenzing van de Waddenzee in het Nederlandse deel is dat twee zeearmen, de Zuiderzee en de Lauwerszee, radicaal zijn afgedamd, en er een doorgaande Deltadijk is gerealiseerd, onder beheer van Rijkswaterstaat. Het gevolg is dat nergens meer in de Noordelijke steden de getijden worden ervaren, in tegenstelling tot in Noord-Duitsland.

De artificiële Nederlandse rand van de Waddenzee

Naast de Afsluitdijk, het Lauwersmeer en de Eemshaven, die als de mutaties van de Waddenzeekust kunnen worden getypeerd, vormt de betonnen veerdam aan de rand van de buitendijkse kwelders in Holwerd, voor de verbinding met het eiland Ameland, een opvallend artefact aan de rand van de Waddenzee. Deze veerdam bevindt zich op de plaats van een dam die in 1871-1872 is gebouwd tussen Ameland en het vasteland. Na zware stormen in de winter van 1881-1882 werd besloten om van reparatie af te zien en verdween de dijk weer. Bij eb is het spoor ervan nog steeds te zien. De bouw van de Afsluitdijk in de jaren dertig beïnvloedde een andere stroming in de Waddenzee en bijgevolg een sterke dichtslibbing van de vaargeul naar Ameland, destijds vanaf Zwarte Haan. Als locatie voor de veerverbinding met Ameland hebben de Duitsers in 1940 de verbinding naar Holwerd verlegd. Na de oorlog werd ook op die locatie de noodzaak steeds groter om de vaargeul regelmatig uit te baggeren. De exploitatie hiervan vormde de aanleiding voor een ver-

nieuwing van de veerdam met een grote parkeerplaats. Een merkwaardig geïsoleerde 'stempel' in het buitendijkse gebied was het resultaat. Het is buiten de Deltadijk de enige publiek toegankelijke plek voor een grote groep mensen met hun auto's. Functioneel parkeren bepaalde het concept van de inrichting van de pier. Het genieten van het buitendijkse gebied speelde blijkbaar helemaal geen rol. Een voorbeeld dat het anders kan, door juist die twee componenten op een eigentijdse manier met elkaar te combineren, vormt de recente verbouwing van de veerdam van Nessmersiel in Ostfriesland, waar een toegang tot het buitendijkse gebied deel uitmaakt van het concept van de dam. Wel ontbreekt in Holwerd de aanleiding om er een verblijfskwaliteit in de vorm van een opgespoten strand te articuleren, zoals in Nessmersiel, omdat zo'n type strand gevoelsmatig ver van een Nederlandse vorm van Waddenbeleving afstaat. Dat neemt niet weg dat een mogelijk contact met de omliggende kwelders, via een wandelpad, zoals in Nessmersiel, een kwaliteit van natuurbeleving aan de dam van Holwerd zou kunnen toevoegen.

Het engagement voor het Waddengebied

De Lauwerszee werd van 1961 tot 1969 afgesloten. In die tijd manifesteerde zich voor het eerst een uitgesproken engagement voor het Waddengebied. De natuurbeschermers en de garnalenvissers van Zoutkamp verzamelden 135.000 handtekeningen, maar daarmee konden de plannen tot afsluiting slechts enigszins worden aangepast, en niet worden verhinderd.¹¹ In de periode van de afsluiting van de Lauwerszee ontstond de Waddenvereniging. Deze is in Nederland de drijvende kracht achter het behoud en de erkenning van de Waddenzee als bijzonder natuurgebied. De langere naam van de organisatie is Landelijke Vereniging tot Behoud van de Waddenzee, die op 16 oktober 1965 werd opgericht naar aanleiding van een ingezonden brief in De Telegraaf van de zestienjarige Kees Wevers, die zijn weezin uitte tegen de plannen van de overheid om twee dammen naar Ameland aan te leggen, met het doel om het ertussen liggende gebied in te polderen. Het verhaal, dat onder de kop 'er was eens ...' op de website van de vereniging is na te lezen, klinkt als een oorsprongslegende bij de latere status van het wereldnatuurerfgoed Waddenzee.¹² De overheidsplannen tot inpolderen waren met een protestbrief en de oprichting van een vereniging van actievoerders nog helemaal niet van de baan. In 1972 vond de provincie Friesland dat de wens om de zeedijk in het kader van de Deltawet aan te passen een goede aanleiding was om alle zomerpolders, kwelders en slikken die zich in de loop der eeuwen hadden gevormd, bij het binnendijkse gebied te trekken. Het argument was om de oorspronkelijke bestemming en de gewekte verwachtingen niet uit het oog te verliezen.¹³ Het plan kan als een begeerde voltooiing van de polderactiviteiten uit het verleden worden gezien. Wederom was het een eenling die een andere mening was toegedaan, en die daarvoor publiekelijk durfde uit te komen, Henk Hornstra, een biologieleerling in Sint Annaparochie, het grootste dorp in de gemeente Het Bildt. In 1974 werd hij lid van de gemeenteraad, waar hij zich tegen de meerderheid in een weg baande voor het tegenargument met behulp van een twintigtal medestanders buiten de raad. Samen met de

De boot van Jan Rotgans, een omgebouwde vissersboot met halfopen keuken op het dek en platform ten behoeve van culinaire Waddentocht (Jos Bosman)

Oesters rapen en eten bij eb (Jos Bosman)

Waddenvereniging pleitte hij voor het alternatief om de bestaande dijk te verhogen en het buitendijks gebied te laten zoals het is. Na aandacht voor de keuze tussen de twee alternatieven in het dagblad *Trouw*, in 1978, ging het plan voor de laatste inpoldering van het buitendijkse gebied in 1979 van de baan. 'Pootaard-appelen zijn mooi voor Friesland maar de Waddenzee is nog mooier' zei toen premier Dries van Agt.¹⁴ De uitspraak getuigt van een bewustwording en veranderd begrip van de Waddenzee in Nederland, terwijl het in de beleving van de Duitse burens nog steeds om de Noordzee ging, waar zij bij gebrek aan strand in diezelfde jaren zeventig ijverig het buitendijkse wad met zand opspotten, ter uitbreiding van de zonnebaadcapaciteit op de er tegenover gelegen overvolle Waddeneilanden. Nederland kent ook een hoek vlakbij de Duitse grens waar hetzelfde voor een ander doel gebeurde. Een enorm stuk wad werd met zand opgespoten als stabiele basisvorm voor de contour van de Eemshaven. De aanleg van de Eemshaven is posthuum uitgevoerd naar ontwerp van waterstaatkundig ingenieur Johan van Veen, die overleed in 1959. De Provinciale Staten van Groningen besloten in 1968 de Eemshaven te realiseren. Het begin van de aanleg startte in 1972 en de haven werd al in juni 1973 door koningin

Juliana geopend. Maar de eerste klant om er zich te vestigen meldde zich pas in 1976: de AG Ems, een Nederlandse vestiging van een Duits bedrijf dat de veerverbinding met het Waddeneiland Borkum verzorgt. Een parkeerplaats vol auto's met Duitse nummerborden is tot op heden het gevolg hiervan. Het is pas de laatste jaren dat de locatie als bedrijventerrein boomt, met onder andere het datacenter van Google en het omvormerstation voor de onderzeese gelijkspanningskabel die hier vanuit Noorwegen binnenkomt. De verschijning van de locatie direct aan de Waddenzee wordt gedomineerd door de gigantische windturbines en twee grote energiecentrales, die ondanks protesten van de milieubeweging in aanleg zijn. In de aangrenzende Eemspolder is bij wijze van compensatie een natuurgebied aangelegd. Als gevolg van deze parallele ontwikkeling gaat het karakter van dit deel van het Waddengebied dat net buiten de grenzen van het UNESCO-gebied valt steeds meer overeenkomsten vertonen met die van de dichotomie van industrie en aangelegde natuur pal naast elkaar in en nabij Willemshaven en Bremerhaven.

UNESCO-monument

Er waren drie argumenten om de Waddenzee in 2009 als wereldnatuurerfgoed op de UNESCO-lijst te plaatsen. Behalve dat er, daar waar zout en zoet water bijeenkomen, veel typen van leefomgevingen voor dieren in voorkomen, en de bijzondere aanpassingsvaardigheid van deze dieren, biedt vooral het derde argument ook een handvat om het als een gigantisch park te kunnen zien dat de moeite van een bezoek waard is. Volgens dit argument is de Waddenzee van wereldbelang omdat ze veel vertelt over de geschiedenis van de aarde.¹⁵ Niet letterlijk als historische gelaagdheid – ook al liggen er behoorlijk wat interessante scheepswrakken onder het slik – maar als vertelling over oerervaringen in een dynamisch landschap. Dat idee van dynamiek is heel letterlijk te nemen. Elk jaar wordt er een nieuwe kaart gemaakt van het gebied ten behoeve van diegenen die er met tjalken en andere boten doorheen varen, als wegwijzer door het labyrint van langzaam verschuivende vaarwegen. De Waddenzee (in het Fries Waadzee, in het Duits Wattenmeer en in het Deens Vadehavet) wordt begrensd door de Nederlandse, Duitse en Deense Waddeneilanden en de vastelandskust. 'Wad' betekent 'doorwaadbare plaats' en zoals bekend is het op verschillende plaatsen mogelijk om vanaf de kust naar een van de eilanden te lopen bij laag tij. Ook worden paarden en tractoren ingezet voor de overtocht.¹⁶ Voor iemand die de Waddenzee voor het eerst ziet komt het over als een grote water- en moddervlakte, afgewisseld met zandplaten, zonder dat die afwisseling erg veel beeldcontrast oplevert. Alleen aan de kwelders valt wat meer te onderscheiden, zoals vooral te zien is vanuit de lucht.¹⁷ Aan de rand van de eilanden vertonen de kwelders opvallend beweeglijke patronen, in de vorm van de kronkelende slenken, terwijl de kwelderranden langs de vastelandskust te typeren zijn als een combinatie van door mensenhand uitgezette rechte lijnen die de kwelders mede gevormd hebben, en geulen en zoutweiden die hier en daar in het prototypische polderpatroon de afdruk van een onstuimig getijden-

Zicht op de Waddenzee bij Nessmiersel, Ostfriesland (Jos Bosman)

proces hebben achtergelaten. Het coherente, totale, dynamische getijdengebied wordt vijf keer door diepe, extra uitgebaggerde – en in die zin statische – vaargeulen onderbroken. De oorsprong van drie geulen maakt overigens wel deel uit van het natuurlijke getijdengebied: ze vallen samen met en liggen in het verlengde van de estuaria (mondingen) van de Eems, Wezer en Elbe. De twee andere geulen zijn aangelegd voor de havens van Esbjerg (1868) en Wilhelmshaven (1896, als marinebasis van Pruisen). Behalve dat de havenactiviteiten van de grote steden hun sporen hebben getrokken door de Waddenzee – wat betreft Amsterdam is dat spoor uit de Gouden Eeuw zo goed als uitgewist sinds de Afsluitdijk er staat – zo lopen er vanuit de stedelijke gebieden ook hele gerichte sporen over land en via het luchtruim naar de kust. Amsterdam, Berlijn en Hamburg zijn vrij efficiënt aangetakt op hun voorkeurseilanden, respectievelijk Texel, Vlieland en Terschelling (vanuit Amsterdam) en Sylt (vanuit Hamburg en Berlijn).¹⁸ Vanuit de Ardennen en het Roergebied worden vooral de Oost-Friese eilanden druk bezocht.

De aanwezigheid van mensen in het gebied

Het Common Wadden Sea Secretariat (CWSS) en het Wadden

Sea Forum te Wilhelmshaven monitoren het Waddenzegebied en de mensen die er wonen en werken.¹⁹ De CWSS-uitgave *Wadden – Verhalend Landschap – Cultuurhistorische reis langs de waddenkust van Denemarken, Duitsland en Nederland* (2005) documenteert de cultuursporen langs de waddenkust: paal- en vlechtwerk in de kwelders, vaargeulen, dijken, gemalen, landbouw- en veeteeltgronden, boerderijen, woningen en bedrijfsgebouwen, etcetera.²⁰ Slechts enkele van de typische ‘ontworpen’ beelden gaan over de relatie met het water. Bijvoorbeeld de manier waarop huizen samen op een Hallig ofwel terp staan, en een verbindingsdam die enkele kilometers lang door het water gaat, zoals de Rømødam en de Afsluitdijk. Het boek illustreert alle sporen van de mensen aan de rand van de Waddenzee, waarbij de tekst de beleving daarvan overbrengt via de herinnering van degenen die er wonen en erover kunnen vertellen. Het is wel de vraag welke van deze mensen en verhalen de recreant en toerist dichter bij de beleving van de Waddenzee zelf brengen. Want zou het niet zo kunnen zijn dat net zoals de eerste badgasten op de eilanden nauwelijks op begrip konden rekenen van de plaatselijke bevolking, deze anno 2011 enige scepsis zou kunnen voelen bij mensen van buiten die aan de randen van de Waddenzee op zoek zijn naar een ‘verborgen wildernis’?²¹ Bezoekers die de voorkeur geven aan zeekraalsalade, oesters en andere producten uit de Waddenzee

Bezoekers van de Waddenzee bij Nessmiersel, Ostfriesland (Jos Bosman)

zelf, boven de generieke vette kibbeling, die er op dit moment meestal als de ‘authentieke’ lokale hap wordt verkocht.

De beleving van het gebied als natuurpark

Degenen die de Waddenzee beter kennen schetsen de beleving ervan in termen van intensiteit wat betreft wind, getijden, licht, wolken en wateroppervlak. Een grote ruige ruimte, met een labyrintisch patroon van de geulen onder de wateroppervlakte bij hoogtij, waarvan je goed het verloop moet kennen om niet vast te lopen met je boot. Bij laagtij en weinig wind is de beleving van de Waddenzee er een van poëtisch wijds uitdijende stilte, vooral natuurlijk bij zonsopgang of zonsondergang. En in die grote setting van slik, zand, water en ruimte manifesteren zich de bekende bewoners en bezoekers van de Waddenzee: de zeehondjes en in het najaar, de zwermen vogels. Pas als je met een

platte boot droogvalt op het wad, of tijdens het wadlopen, wordt de nog veel kleinere schaal van leven zichtbaar: de schaaldieren en diverse wormsoorten.

Het Waddenzeegebied laat zich als natuurgebied op verschillende wijzen inkaderen. De diepe vaargeulen in de Waddenzee zijn van de UNESCO-status uitgesloten.²² Het Duitse en het Deense getijdengebied hebben elk de status van nationaal park, terwijl die vorm van natuurbescherming zich in het Nederlandse deel van het Waddengebied beperkt tot drie gebieden van relatief bescheiden omvang die (nagenoeg) buiten het getijdengebied liggen: het duingebied van Texel, het Lauwersmeer en Schiermonnikoog (waarvan de rand uiteraard tot het getijdengebied behoort).²³ Deze puzzel aan informatie leert dat het alleen al op grond van de verschillende labels in Duitsland veel beter valt uit te leggen dat de Waddenzee een natuurpark is, dat je als recreant of toerist kunt bezoeken.²⁴ Ook de fysieke toegankelijkheid is er zo geregeld en vormgegeven dat langs grote stukken van de vastelandskust het buitendijkse gebied betreedbaar is, zelfs hier en daar met houten vlonderpaden in de kwelders. In Nederland is het buitendijkse gebied in principe ontoegankelijk, ja zelfs verboden gebied, waar slechts een uitzondering op wordt gemaakt voor wadlopers onder begeleiding, evenals voor de enkele kleine zeilboot die bij hoog water in Noordpolderzijl boven Groningen aanlegt, daar waar vroeger de garnalenvissers aanmeerden. Tel daar de monotone verschijning van de Deltadijk, die het geheel strak afzoomt, bij op en het is geen verrassing dat er sinds de nieuwe status van de Waddenzee nauwelijks tot geen toeristen zijn bijgekomen in Nederland. Twee bewilligde Waddenfonds-aanvragen willen hier verandering in aanbrengen.²⁵ De Friese provinciale natuurvereniging It Fryske Gea heeft met forse ondersteuning van het fonds een kweldercentrum naast de dijk bij Hallum gerealiseerd, dat in 2012 wordt geopend, en de provincie Groningen gaat een fietspad afwisselend op en naast de

Waddenkroon, schets van bureau Bosch en Slabbers

De vogelkijkhut Kiekkaaste in Nieuwe Statenzijl (Jos Bosman)

dijk aanleggen, op locaties waar tot dusver nog geen fietspad bestaat, zodat een lange fietstocht langs de Waddenzee mogelijk wordt in 2015. In Friesland wordt daar blijkbaar anders over gedacht dan in Groningen, want It Fryske Gea stelt dat fietsen voor langs de dijk vrijwel overal in Friesland mogelijk is, maar dat dat niet wenselijk wordt geacht.²⁶

It Fryske Gea rekent met vijftien- tot twintigduizend bezoekers van het kweldercentrum per jaar. Via kennis wordt kijken gestimuleerd. Dat blijkt nodig, want op de Waddeneilanden, waar alle recreatie in het Nederlandse Waddengebied zich concentreert, valt het op dat er nog niet erg actief naar de Wadden zelf wordt gekeken. De badcultuur uit de negentiende eeuw en de vertrouwdheid met het dorpsleven vormen op de eilanden nog het belangrijkste houvast voor het idee van ontspanning in de natuur omringd door de zee. En vanaf de vastelandskust zijn er nog minder aanleidingen om 'contact te maken' met de Wadden.

Meer bewust en eigentijds wadden beleven

Waaruit bestaat de mentale 'opening' in de Nederlandse vastelandskust van de Waddenzee? Een van de uitkomsten van het door de Waddenacademie (Leeuwarden) en de Hanzehogeschool (Groningen) georganiseerde symposium 'Op 'n Diek' in Groningen, in juni 2011, was dat deze kust mogelijkheden biedt voor 'een-op-een toerisme', dat wil zeggen locaties die voor een per-

soon, een stel of gezin een mogelijke attractie kunnen bieden, vaak op een ongebruikelijke plek.²⁷ Het marktaanbod speelt daar nu al voor een deel op in, zoals de overnachtingsmogelijkheid in een kraan te Harlingen, die maanden in het vooruit is uitgeboekt. Ook het ontwerp voor een Waddendobber past in die trend.²⁸ Pas sinds 2007 worden in de Nederlandse planvorming meer attracties langs de vastelandskust opgenomen, onder de naam Waddenkroon (een Gronings begrip).²⁹ 'Waddenparels' is een, ook in Friesland, veel gebezigde term waarmee locaties worden bedoeld die alleen maar 'opgepoetst' zouden hoeven te worden om te 'schitteren' aan de rand van de Waddenzee. Een voorbeeld hiervan is de locatie Zwarte Haan, met een aantrekkelijk restaurant dat 'waddengoud'-producten op de menukaart heeft, en waar twee roestvrijstalen banken op de Waddendijk staan die architect Gunnar Daan heeft ontworpen, een kijkt landinwaarts en de ander zeewaarts.³⁰ Die tweede bank biedt een prachtig uitzicht op de buitendijkse kwelders, die zich precies vanaf dit punt als een uitslaande waaier langzaam verbreedt richting Holwerd. Die sensibiliteit voor plekken, waar je echt iets bijzonders ziet, zou de richtlijn moeten zijn om de beleving van de Nederlandse Waddenzeekust op de kaart te zetten. Een ander mooi voorbeeld vormt een onopvallende parkeerlocatie bij een boer in de buurt van Nieuw Statenzijl op de noordoostpunt van de Carel Coenraadpolder, waar een enkel sober houten bankje op de dijk verdraagt dat er iets te zien zou kunnen zijn, en waar warempel het

uitzicht een waar natuurtableau blijkt te zijn, met een begroeide kwelder en prachtig geknikte geul. De toeristische informatie geeft tot nu toe de voorkeur aan geschiedenis boven een nadrukkelijke beleving van natuur op een specifieke plek. Die ‘onderwijzerscultuur’ mag best een beetje op de schop. Wat overigens ook geldt voor de informatieborden van de Nationale Parken langs de vastelandskust van de Waddenzee in Duitsland.³¹ Om die reden mag het ook een voordeel genoemd worden dat die ‘integrale’ aanpak niet in Nederland is nagevolgd.

Het verschil tussen Nederland en Duitsland staat in het landschap geëst op de grens bij Nieuwe Statenzijl. Een afrastering die de grens markeert is er weliswaar alleen maar gemaakt voor de schapen, maar het beeld van die grens zelf loopt in de natuur door tot aan de Dollard. Dat komt omdat aan de Nederlandse kant het Groninger Landschap deze plek beheert als een arcadische wildernis uit riet, met een houten vlonderpad dat naar de Kiekkaaste, een vogelkijkhut, loopt. Het resultaat roept de wens op om de locaties waar je de wadden vanaf de dijk kunt beleven, met eenzelfde gevoel in te richten, juist daar waar tot dusver Rijkswaterstaat heeft willen verbieden om het buitendijkse gebied in te gaan. De sereniteit van de Kiekkaaste en zijn setting zijn letterlijk voorbeeldig. Het restaurant dat Nynke-Rixt Jukema ontwierp in Lauwersoog (2011) heeft net zoals de Kiekkaaste de vorm een ‘primitieve hut’ en het terras biedt een mooi uitzicht op de Waddenzee.³² Maar alleen een arrangement met de Bruine Vloot – die vanuit Den Helder, Den Oever, Harlingen, Lauwersoog of Zoutkamp bezoekers in kleine groepen in het Waddengebied zelf brengt – of met het Wadvissersgilde vanuit Den Oever, kan voor de echte eye opener zorgen.³³ Het zijn allemaal voorbeelden van kleinschalige ingrepen die zich als onderdelen of uitzonderingen in de kunstmatigheid van de Deltadijk voegen. In het meest optimistische scenario transformeren ze de functionele dijk in een sieraad, in een ‘kroon’ met ‘parels’, die als metafoor de vriendelijke, uitnodigende relatie met de Waddenzee wil benadrukken. Daarmee zou de observatie van C. Michael Hogan, wat betreft het kunstmatige karakter van de Nederlandse Deltadijk, een positieve wending krijgen. Volgens hem is de Waddenzee mondiaal gezien de zee waarvan de kustlijn het meest ingrijpend en radicaal gevormd is door menselijk ingrijpen.³⁴ Die zienswijze volgend is het Nederlandse deel het meest uitgesproken artificieel. Hogans bewering maakt het nog eens extra duidelijk dat het argument op basis waarvan vier andere UNESCO-monumenten door Nederland zijn voorgedragen niet werkt voor de Waddenzee.³⁵ De trots op de strijd tegen het water en de artificiële inrichting van het land voelen hier een beetje wrang. Wel zou de Deltadijk als een bezinningsmonument kunnen worden opgevat, waarmee de cultuur van radicaal inpolderen een halt is toegeroepen. Een monumentale scheidslijn die van ‘hier en niet verder’ getuigt, met daaraan gekoppeld een serie kleinschalige ingrepen die de grootschalige Deltadijk omvormen tot een ‘Waddenkroon’, de tot op heden ontbrekende schakel in het raamwerk van een gigantisch Europees natuurpark.³⁶ De multifunctionele dijk als sieraad dat een erfgoed omlijst, op een manier die heel herkenbaar een Nederlandse mentaliteit met de wereld verbindt, ‘werelderfgoed van Nederland’, herkenbaar voor binnen- en buitenlandse toeristen.

Noten

- ¹ Marjolein van Rotterdam, *Werelderfgoed van Nederland. UNESCO-monumenten van nu en de toekomst*, Hilversum 2011.
- ² The Common Wadden Sea Secretariat: ‘If you want to experience this unique area, it is highly recommendable to opt for a vacation full of activities.’ (www.waddensea-worldheritage.org); The Wadden Sea Forum: ‘Task group and expert groups have been implemented, elaborating a tourism development strategy as well as a marketing and communication strategy. (...) The Wadden Sea Forum as stakeholder organisation is going to actively contribute to the implementation of the strategies and communication and marketing programs.’ (www.waddensea-forum.org); zie ook noot 19.
- ³ Eerste zin van hoofdstuk over de Waddenzee in Van Rotterdam 2011 (noot 1). Het plan-Van Diggelen (1849) behelsde, als antwoord op de grote watersnoodramp van 1825, om ‘de complete Waddenzee’ in te polderen (Van Rotterdam bedoelt hier het Nederlandse gedeelte van de Waddenzee).
- ⁴ Zie noot 3.
- ⁵ ‘The Wattenmeer as a whole is the largest unbroken area of mudflats in the world and extends from the North Sea coast of the Netherlands all the way to Denmark. Of special interest are the Halligen – small islands, unprotected by dykes, that disappear beneath the waves during storms and spring tides. The Wattenmeer is a habitat for around 3,200 species of animal.’ www.germany-tourism.de.
- ⁶ Een typische uitdrukking van de actualiteit van die belangstelling vormt het Erlebniszentrum Naturgewalten in List op het eiland Sylt, 2008, architecten Johannsen en Fuchs.
- ⁷ Theodor Storm, *Der Schimmelreiter*, s.l. 1888; het boek komt verderop in de tekst ter sprake.
- ⁸ Voor meest recente stand van zaken en literatuuroverzicht: G.J. Borger, Ph. Breuker en H. de Jong (red.), *Van Groningen tot Zeeland. Geschiedenis van het cultuurhistorisch onderzoek naar het kustlandschap*, Hilversum 2010. In het bijzonder: E. Knol, ‘Het verleden van kwelders, wierden en dijken: werk voor natuurwetenschappers’, 11-27; M. Schroor, ‘Tussen Geologie en Geakunde. Historische geografie van Friesland in de periode 1850-1950’, 28-60.
- ⁹ R. Hammel-Kiesow, M. Puhle en S. Wittenburg (foto’s), *Die Hanse*, Darmstadt 2009. De genoemde steden komen voor in de statuten van het Stalhof te London, van 1554.
- ¹⁰ In Duitsland is dit boek zo beroemd dat er meer exemplaren van in omloop zijn dan van de Bijbel. Het verbaast dan ook niet dat het boek een aantal keren is verfilmd: 1. *Der Schimmelreiter* (Duitsland, 1933/34): 35 mm, zwart/wit; 85 minuten, eerste vertoning op 12 januari 1934 in Hamburg; regie: Curt Oertel und Hans Deppe; met buitenopnamen in Husum en Nordfriesland. 2. *Der Schimmelreiter* (West Duitsland 1977/78) 35 mm, kleur; 96 Minuten, eerste vertoning op 29 maart 1978 in Husum; regie: Alfred Weidenmann; met buitenopnamen in Wewelsfleth, Dithmarschen, Nordfriesland. 3. *Der Schimmelreiter* (DDR/Polen, 1984); 35 mm, kleur; 95 Minuten; eerste vertoning op 26 december 1984, DDR-televisiekanaal, eerste vertoning in het Westen op 7 september 1985 in Husum; Regie: Klaus Gendries; met buitenopnamen in Klockenhagen/Darß, Stralsund (Mecklenburg), aan de Oostzeekust en in Weichsel (Polen), en aan de Noordzeekust (Nordfriesland).
- ¹¹ De Friese meerderheid was, uit veiligheidsoverwegingen, voor.

- Rijkswaterstaat had twee opties: de omliggende zeedijken van de Lauwerszee, met een lengte van 32 km, op Deltahoogte brengen of de aanleg van een 13 km lange afsluitdijk.
- ¹² www.waddenvereniging.nl; 'Er was eens...' is te vinden onder de kop 'Vereniging'.
- ¹³ A. Kok, *Randland, portret van de Friese en Groningse kuststrook*, Amsterdam/Antwerpen 2001.
- ¹⁴ Het verhaal van Henk Hornstra vertelt Annemarie Kok in: Kok 2001 (noot 13).
- ¹⁵ World Heritage Convention, The Wadden Sea, <http://whc.unesco.org/en/list/1314>.
- ¹⁶ Paarden voor de overtocht met een hoge platte wagen naar het eiland Neuwerk, en een tractor die de zogenaamde waddenbus trekt naar het eiland Mandø.
- ¹⁷ Zie de luchtfoto's van Peter Elenbaas in: P. Elenbaas en W. Joustra, *De Wadden Onbewolkt*, Amsterdam 2010.
- ¹⁸ Vanuit Hamburg loopt er een directe trein naar Sylt, die op het eiland zelf aankomt. Na de Eerste Wereldoorlog werd op Sylt een vliegveld aangelegd (verbinding Berlijn-Hamburg-Sylt) voor het toeristisch bezoek van het 'Westerstrand', een vorm van grootstedelijk mondain strandvertier dat moest wijken voor militaire doeleinden vanaf de tweede helft van de jaren dertig tot 1961, waarna er een veelgebruikte verbinding met Berlijn tot stand kwam, waarmee de vermoeiende reis over land door de DDR omzeild kon worden. In 2006 is het sinds 1961 gebleven militaire deel van het vliegveld vrijgekomen en is er een breed spectrum aan lijnen met ruim 150.000 vliegpassagiers per jaar. Vluchten van en naar onder andere Berlijn/Tegel, Dresden, Düsseldorf, Frankfurt am Main, Graz, Hamburg, Hannover, Helsinki, Innsbruck, Karlsruhe, Keulen/Bonn, Kopenhagen, Manchester, München, Neurenberg, Parijs/Orly, Stockholm, Stuttgart, Venetië, Wenen en Zürich.
- ¹⁹ In 1987 is het secretariaat voor de Trilateral Cooperation on the Protection of the Waddensea opgericht. Het kreeg de naam Common Wadden Sea Secretariat (CWSS) en is gehuisvest te Wilhelmshaven. Het ondersteunt met name de regeringsconferenties in het kader van de internationale samenwerking tussen Nederland, Duitsland en Denemarken wat betreft de Waddenzee. In 2002 werd het Wadden Sea Forum opgericht, dat in het gebouw van het Common Wadden Sea Secretariat te Wilhelmshaven is ondergebracht. Deze organisatie brengt vertegenwoordigers van landbouw, visserij, industrie, energie en toerisme samen op een platform.
- ²⁰ J.E. Abrahamse en M. Bemelman, *Wadden – Verhalend Landschap – Cultuurhistorische reis langs de waddenkust van Denemarken, Duitsland en Nederland*, Baarn 2005.
- ²¹ K. Freriks, *Verborgene Wildernis, Ruige natuur & kaarten in Nederland*, Amsterdam 2010. Hierin komen wat betreft het Waddenzeegebied Vlieland, Vlietstroom, Terschelling, Noorderleeg, Paesens-Modeergat, Lauwersmeer, Sennerplaat, Boschplaat, Noordkaap, Oldambt, Dollard en Punt van Reide ter sprake.
- ²² www.waddenzeewerelderfgoed.nl.
- ²³ Jaar waarin status nationaal park als onderdeel van Waddenzee werd ingevoerd en omvang van elk gebied in hectaren: 1985 Schleswig-Holstein, 441.000 ha; 1986 Niedersachsen, 345.800 ha; 1989 Friesland (Schiermonnikoog), 5.400 ha; 1990 Hamburg, 13.750 ha; 1999 Groningen (Lauwersmeer), 9.000 ha; 2002 Noord-Holland (Duinen van Texel), 4.300 ha; 2010 Denemarken, 154.409 ha.
- ²⁴ Alle informatie is op één website te vinden: www.nationalpark-waddenmeer.de.
- ²⁵ De instelling van het Waddenfonds in 2004 viel samen met de beslissing van het kabinet om aardgas te winnen in de Waddenzee. Het fonds wordt uit de gaswinning betaald. 'Het Waddenfonds is een fonds voor extra investeringen in projecten in en rond de Waddenzee op ecologisch en economisch gebied. Het Waddenfonds heeft een bedrag van 800 miljoen beschikbaar. Dit bedrag zal binnen een periode van 20 jaar worden besteed.' (WaddenZee.nl); 'Het Waddenfonds subsidieert projecten die gericht zijn op de volgende subdoelen: vergroten en versterken van de natuur- en landschapswaarden van het waddegebied, verminderen of wegnemen van externe bedreigingen van de natuurlijke rijkdom van de Waddenzee, duurzame economische ontwikkeling in het Waddegebied en een substantiële transitie naar een duurzame energiehuishouding in het Waddegebied en de direct aangrenzende gebieden, ontwikkelen van een duurzame kennishuushouding ten aanzien van het Waddegebied.' (zie www.waddenacademie.knaw.nl).
- ²⁶ Uitspraak van Henk de Vries op 21 juni 2011, in zijn bijdrage aan het Symposium 'Op 'n Diek' te Groningen. De terughoudendheid wordt ingegeven door enkele locaties langs de dijk waar vogels bij vloed dicht nabij de dijk gedrongen worden.
- ²⁷ Zie samenvatting van het symposium op www.waddenacademie.knaw.nl, verslag Jaap Jepma van de derde werksessie op 22 juni 2011. De Waddenacademie maakt deel uit van de KNAW. Zij 'speelt een agenderende, programmerende en informerende rol bij het onderzoek in de Waddenregio. De onderzoeksgebieden zijn: geowetenschap, ecologie, cultuurhistorie, economie en klimaat.' Twee keer per jaar organiseert de Waddenacademie een symposium, op 21 en 22 juni 2011 vond het plaats te Groningen, en de inhoudelijke voorbereiding lag in handen van de auteur van dit essay, in de functie van lector bij het Kenniscentrum Gebiedsontwikkeling Noorder-Ruimte van de Hanzehogeschool Groningen.
- ²⁸ Zie www.waddendobber.nl.
- ²⁹ 'Waddenkroon – Bid-book ter ondersteuning van Groninger projecten op het gebied van landschap, cultuurhistorie, recreatie en toerisme voor het Waddenfonds', opgesteld door bureau Bosch-Slabbers in opdracht van de provincie Groningen en de gemeenten De Marne, Eemsmond, Delfzijl en Reiderland, juni 2007. De ideevorming is ouder dan de planvorming, want al in 2002 werd in het ontwerpatelier Kop over Diek gedurende zes maanden door vier ontwerpers over de vraag nagedacht: 'Hoe zou de kust van Groningen zich kunnen ontwikkelen voor toerisme en recreatie? Wat zijn de potenties van de Eemshaven op dit gebied?' Een en ander in opdracht van Toerisme en Recreatie Nederland. Het atelier stond onder supervisie van Hans van der Markt en Wies Sanders. Op 7 november 2002 werden de resultaten besproken in de Academie van Bouwkunst te Groningen. De organisatie werd verzorgd door Platform GRAS. De deelnemende ontwerpers waren: Caspar Slijpen (landschapsarchitect), Geert Reitsma (stedenbouwkundige), Herald Roelevink (stedenbouwkundige) en Krijn Christiaansen (ontwerper).
- ³⁰ De beide zitbanken ontwierp Gunnar Daan als monument ter herinnering aan de Friese gedeputeerde Anita Andriesen in 2010.
- ³¹ 'Van tijd tot tijd ontaardt zich de spanning tussen bestuurlijk-academische natuurbeschermers en de hier opgegroeide en gewortelde inwoners in bizarre acties: toen het bureau van het Nationale Park

een paar jaar geleden op Amrum nieuwe bordjes wilde plaatsen, werden ze per kerende post teruggestuurd – ongefrankeerd; de ontvanger moest betalen.’ Bijdrage Ulrich Stock aan Abrahamse en Bemelman 2005 (noot 20), 92.

³² Helaas werd het gebouw rood, geel, blauw en groen gekleurd (bouwkeetstijl). Intussen ziet de ontwerpster zelf ook in dat de matgrize grondverf, die er onder die kleuren zit, veel beter bij de Wadden oogde.

³³ ‘De Bruine Vloot of traditionele chartervloot telt meer dan 400 schepen die per dag, weekend, midweek of week verhuurd worden; als u een schip huurt, dan is dat inclusief een schipper en een maat, die het schip in feite kunnen bemannen; maar uw hulp wordt wel op prijs gesteld, en actief meehelpen maakt het zeilen ook veel leuker. Meestal is het mogelijk de catering aan boord te laten verzorgen. Op veel schepen is zelfverzorging mogelijk. Over het vaarplan kunt u overleggen met de schipper, als u aan boord komt; uw wensen, en de windkracht en -richting spelen dan natuurlijk een rol.’ www.zeilcharter.nl; zie voor andere mogelijkheden www.wadgids.nl/arrangement/dagtocht.htm en www.janrotgans.com.

³⁴ www.absoluteastronomy.com/topics/Wadden_Sea#encyclopedia.

³⁵ De vier andere monumenten zijn: Schokland en omgeving, de Stelling van Amsterdam, het molencolplex van Kinderdijk-Elshout en Droogmakerij de Beemster.

³⁶ De potentiële Waddenkroon bestaat tot dusver, vanaf de Duitse grens westwaarts, uit: Nieuwe Statenzijl – Kiekkaaste en jachthaventje met verbinding naar Blauwestad; Punt van Reide – Waddeninformatiecentrum Reidehoeve en zeehondjeskijkwand; Delfzijl – strand en Eemshotel; Eemshaven – hal van de Borkumlijn; Eemspolder – vogelkijkwand; Noordpolderzijl – mini Waddenhaven; Lauwersoog / Nationaal Park Lauwersmeer - zeer divers en levendig aanbod, de enige ‘massa’-plek; Paesens Moddergat – museum over verdronken dorp; Hallum – kweldercentrum; Zwarte Haan – restaurant en bijzonder uitzicht op de kwelders; Holwerd – pier met (nog te ontwerpen mogelijkheid/toegang tot) kwelderbeleving; Harlingen – veerdam, kraan-als-eenkamer-hotel, strandpaviljoen Het Zilt, haven; Den Oever – afmeerlocatie van onder andere culinaire Wadentocht, verzorgd door Jan Rotgans.

Bulletin KNOB digitaal toegankelijk
van 1899 tot en met 2009

KNOB

DVD MET 110 Jaargangen van het Bulletin, 30.000 bladzijden!

■ artikelen ■ afbeeldingen ■ indexen ■ registers

Een uniek document van meer dan een eeuw vernieuwend wetenschappelijk onderzoek op het gebied van archeologie, architectuur- en bouwgeschiedenis, stedenbouwgeschiedenis, cultuurlandschap en monumentenzorg. Het zoekmechanisme is simpel, de teksten zijn duidelijk leesbaar, en de afbeeldingen komen helder over.

De DVD ‘KNOB Bulletin 1899-2009’ is van groot belang voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het digitaal uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan worden besteld via de webshop op de website www.knob.nl. De kosten bedragen € 55,-. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de KNOB via 015 278 15 35 of info@knob.nl.